

СТРІЛЕЦЬКА ФРАНКІАНА ЯКИМА ЯРЕМИ У ТАБОРІ ІНТЕРНОВАНИХ УГА (1919–1922)

Ірина РОЗДОЛЬСЬКА

доктор філологічних наук, доцент

професор кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка

Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів

ORCID: 0000-0002-3308-1981

yaremchuk.iryana74@gmail.com

iryana.rozdolska@lnu.edu.ua

У статті вперше озвучено питання стрілецької франкіани Якіма Яреми (1884–1964) як частини його франкознавчого спадку, до аналізу залучено дві публікації, які стосуються періоду визвольних змагань у життєписі науковця, зокрема часу його перебування у таборах інтернованих вояків УГА у м. Німецьке Яблонне у Чехо-Словацькій Республіці у 1919–1922 рр. Ідеться про науково-популярний нарис з остаточною назвою «Іван Франко. 1916–1921» та допис-хроніку «Один день в Йосефові – 12.VI.1921: Франкове свято в Йосефові», які були опубліковані на сторінках табірної газети «Український стрілець», редактором якої Я. Ярема був. Праці розглянуто в контексті табірної франкіани, яка також як окрема тема у літературознавстві не піднімалася, – її наративів, організаційних навчальних, публікаційних, культурних заходів та в контексті тих екзистенційних умов, у яких опинилося січове стрілецтво у період геополітичної невизначеності статусу галицьких земель. Установлено та окреслено й ідейно-естетичні зв'язки стрілецьких публікацій і заходів Я. Яреми з його попередньою франкознавчою діяльністю, адже той мав особисте знайомство з Іваном Франком, був дотичний до організації його ювілейного приїзду на Тернопільщину і, зокрема, із розвідкою «Мойсей. Поема Іван Франка. Критична студія. На стрічу ювілею сороклітньої праці Духа-Творця новочасної України» (Тернопіль, 1912). З'ясовано, що Я. Ярема суттєво спричинився до формування розлогого меморіального дискурсу щодо життєтворчого феномена І. Франка, фіксуючи його імення як на навчальному рівні (лекторії, реферати), так і в культурно-виховному процесі (концерти, вистави, декламації). Тут виокремлюється і «Франкове» число «Українського стрільця», присвячене п'ятій річниці відходу І. Франка у вічність, яке вивершує табірну франкіану стрілецтва УГА із меморіальним етюдом Я. Яреми, добіркою творів І. Франка, які для стрілецького покоління мали імперативне ідентифікаційне значення («Не пора», «Каменярі», «Мойсей», «Січовий марш», «Великі роковини» тощо).

І. Франко у свідомості таборового стрілецтва, як свідчить франкіана Я. Яреми, і надалі займає місце екзистенційної точки опори, першого стрільця, духовного батька і провідника, на заповіти якого мілітарне юнацтво орієнтувалося. Сам же Я. Ярема в умовах драматичного розв'язання питання української державності у власній інтерпретації життєпису І. Франка для стрілецтва подає приклад максимальної буттєвої стійкості, незламності інтелектуала та людини чину, який переміг обставини, зумів не лише самостворитися як *self-made men*, а й став українським Мойсеєм.

Ключові слова: *Іван Франко, Яким Ярема, Українські січові стрільці, Українська галицька армія, покоління, франкознавство, меморіальність, табори інтернованих.*

THE RIFLEMEN'S FRANKIANA OF YAKYM YAREMA IN THE INTERNMENT CAMP OF THE UHA (1919–1922)

Iryna ROZDOLSKA

*Doctor of Philological Sciences, Associate Professor,
Professor at the Ukrainian Literature Department
named after academician Mykhailo Vozniak
Ivan Franko National University of Lviv*

1 Universytetska str., Lviv

ORCID: 0000-0002-3308-1981

yaremchuk.iryana74@gmail.com

iryana.rozdolska@lnu.edu.ua

This article is the first to address the question of the «Riflemen's Frankiana» of Yakym Yarema (1884–1964) as part of his broader Franko-studies legacy. The analysis draws on two of his publications that relate to the period of the Ukrainian liberation struggle in the scholar's biography, specifically to his stay in the internment camps of the Ukrainian Galician Army (UHA) in the town of Německé Jablonné in the Czechoslovak Republic between 1919 and 1922. These are the popular scholarly essay, ultimately titled «Ivan Franko. 1916–1921», and the chronicle-type article «One Day in Josefiv – 12.VI.1921: Franko's Celebration in Josefiv». Both were published in the camp newspaper «Ukrainian Rifleman», for which Yarema served as editor.

The works are examined within the context of camp Frankiana – an area that has not yet been treated as a distinct topic in literary studies. This includes its narratives, organizational, educational, publishing, and cultural initiatives, as well as the existential conditions in which the Sich Riflemen found themselves during the period of geopolitical uncertainty surrounding the status of the Galician lands. The study reconstructs and outlines the ideological and aesthetic connections between Yarema's camp publications and initiatives and his earlier Franko-related work, given his personal acquaintance with Ivan Franko, his involvement in organizing the poet's jubilee visit to Ternopil region, and his earlier monograph «Moses. A Poem by Ivan Franko. A Critical Study. On the

Occasion of the Fortieth Jubilee of the Spirit-Creator of Modern Ukraine» (Ternopil, 1912).

It is shown that Yarema played a significant role in shaping an extensive memorial discourse concerning Ivan Franko's life-creation phenomenon, reinforcing his name both within educational settings (lectures, reports) and in cultural-pedagogical activities (concerts, performances, declamations). Particularly noteworthy is the «Franko issue» of *Ukrainian Rifleman*, dedicated to the fifth anniversary of Franko's passing. This issue represents the culmination of the camp Frankiana of the UHA riflemen and includes Yarema's memorial essay along with a selection of Franko's works that had imperative identity-forming significance for the riflemen's generation («It Is Not the Time», «The Stonecutters», «Moses», «Sich March», «The Great Anniversaries», etc.).

As evidenced by Yarema's Frankiana, Ivan Franko occupied, in the consciousness of the interned riflemen, the place of an existential point of support, the first rifleman, a spiritual father and guide whose precepts the military youth followed. In presenting Franko's life to the riflemen amid the dramatic struggle for Ukrainian statehood, Yarema offers the example of ultimate existential resilience – a steadfast intellectual and man of action who overcame circumstances, achieved self-realization as a self-made man, and became the Ukrainian Moses.

Key words: *Ivan Franko, Yakym Yarema, Ukrainian Sich Riflemen, Ukrainian Galician Army, generation, Franko studies, memorial culture, internment camps.*

Постановка проблеми. Яким Ярема (1884–1964) – науковець, щедро проявлений у низці філологічних спеціалізацій, який формував обрій національної гуманітаристики у германістиці, славістиці, україністиці, також психології і шкільництві, філософії, порівняльних студіях. Франкознавство – окрема і вагома сторінка його життєтворчості, до закладання наукових основ якого був причетний ще до початку Першої світової війни, актуалізоване бібліографічно, у покажчику його праць 1995 р. [12] та в окремому виданні франкознавчої спадщини 2007 р. [15]. У бібліографії Якіма Яреми, до підготовки якої до друку спричинився його син Степан Ярема, франкіана подана в загальному потоці публікацій із наголошенням на особливому статусі теми Івана Франка у життєписі науковця, яка виростає з особистого його спілкування з І. Франком та шанобливого захоплення його маєстатом, під впливом якого зростав і світоглядно формувався.

Серед франкознавчих публікацій Я. Яреми у збірнику вирізняється одна праця, яка є свідченням про окремий життєвий етап Я. Яреми, пов'язаний із українськими визвольними змаганнями 1914–1920 рр., у яких він брав участь як сотник УГА, командувач гарматної батареї Дванадцятої гірської бригади її III Корпусу, зокрема про перебування у таборі військовополонених. Ідеться про нарис «Іван Франко: 1916–1921», написаний із приводу п'ятої річниці смерті «велетня Каменяра» [15, с. 247–249] і опублікований уперше у газеті інтернованих вояків УГА «Український стрілець» у Німецькому Яблонному у Чехії 1921 р. [10, ч. 10, с. 2–3] На сторінках газети ми віднайшли ще одну публікацію Я. Яреми

з темою І. Франка, «Один день в Йосефові – 12.VI.1921: Франкове свято в Йосефові» під криптонімом «Я.Я.» [109, 1921, ч. 13–14, с. 2–3], яка не мала ще жодної дослідницької актуалізації і ніде не передруковувалася.

Разом зі своєю батареєю Я. Ярема брав участь у боях УГА з армією генерала Ю. Галлера на лінії «Хирів – Турка», під час яких був відрізаний зі своїм підрозділом від основного тіла армії 15 травня 1919 р., що спричинило пошуки шляхів до з'єднання і маневру Верецьким перевалом 20 травня, під час якого відбулося роззброєння та інтернування підрозділу чехословацькими військами [12, с. 9]. Так він опинився у таборі українських військовополонених у Німецькому Яблонному, де перебував до квітня 1921 р., згодом таборитів Німецького Яблонного перевели до табору у Йосефові, залишивши у таборі на якийсь час діячів Культурно-Просвітного кружка. У процесі остаточного розформування таборів інтернованих УГА д-р Я. Ярема почав працювати в українському шкільництві у Чехії як професор педагогічної психології в Педагогічному інституті у Празі (1923–1930) [5, с. 176] та як директор української гімназії у Празі [5, с. 183] після того, коли здобув у Карловому університеті 1922 р. ступінь доктора філософії за дослідження «Чеський романтизм і відродження української літератури в Галичині» [8].

Отже, ні названий нарис, ні загалом життєпис Я. Яреми табірних років (1919–1922) не мали дотепер у літературознавстві докладної уваги, що і належить здійснити в рамках цієї публікації – реконструювати франкознавчу діяльність Я. Яреми у період перебування у таборі інтернованих та розкрити її сенси із залученням необхідного біографічного, документально-таборового, історичного, екзистенційного, генераційного, франкознавчого контекстів, що визначає **актуальність нашого дослідження**. Тим більше таборовий культурний простір інтернованих вояків УНР та УГА в гуманітаристиці лише починає окреслюватися, як, наприклад, це є у піонерській праці Н.М. Сидоренко, у якій дослідниця зазначає принагідно координату Німецького Яблонного [9, с. 6].

Окреслення франкіани Якима Яреми в зазначених аспектах і **становить мету нашої праці**.

Виклад основного матеріалу дослідження. У передмісті Німецького Яблонного дислокувалося близько 6 тис стрільців і старшин УГА [4, с. 1] у приміщенні, яке під час Першої світової війни було збудоване для російських військовополонених [6]. Збірна назва частин УГА у таборі – «Українська Бригада в Німецькім Яблоннім». Спільнота в нових для себе екзистенційних умовах, структуруючись на засадах самоврядування та самообслуговування, зберігала військові ієрархію, порядок, підпорядкування уряду ЗУНР та чеському Міністерству оборони та владі міста [6], у певному сенсі перебувала в режимі очікування-готовності до переломного історичного моменту, в якому українська військова сила УГА могла би бути задіяна на користь української державності.

У виразних систематичних свідченнях Я. Яреми про цей час у форматі документального нарису «Україна в таборі» йдеться про складний процес акумулювання

національної вітальної та мілітарної енергії військом у час політичної невизначеності щодо українського питання, який супроводжувався екзистенційними переживаннями спільноти. Є наголос на «важкому моральному стані Бригади», яка «змушена була залишити свої боєві становиська та – рятуючись перед тортурами і ганьбою польського полону – перейти на територію Чехо-Словацької Республіки» і пройти болісну процедуру роззброєння та інтернування. Автор зупинив митєвості майже ритуально-стигматичного акту віддавання зброї, яка засадничо ідентифікує вояка як такого, при цьому не дозволяє собі тотальної десперації, адже зброю духу без волі людини ніхто не зможе відібрати: «А ми, що в хвили, як переступили межі Батьківщини, віддали зброю – ворожою кровію освячену – Господареві землі, на якій, з дякою згадуючи, знайшли спочуття і захист, уважали своїм народнім обов'язком, на місце втраченої зброї кувати нову – зброю духову, щоб не загарила ся наша добра слава, та не змарнувала ся наша сила, коли наспіє великий час відплати нахабному ворогові» [14, с. 1–2]. Висловлені емоції солідарні тим, які свого часу зафіксував Євген Маланюк, вояк армії УНР, під час роззброєння власної армії і про власний вибір творчості як зброї [3].

Я. Ярема свідомий того, що війську в умовах невизначеності варто нагадати про вищий сенс боротьби, якому стрілецтво було вірне від 1914 р., і час перебування в таборі слід використати для нарощення його фізичного, мілітарного і духовно-патріотичного потенціалу: «Знесилених треба було підняти даючи їм нове почуття сили, зневірені серця огріти надією, а весь запас захованої ще енергії ужити до пляномірного творення сили про будуче, щоб не марнувати часу самодратуванням та даремними перемірковуваннями того, що так болюче та й безповоротно покотило ся в минувшину» [14, с. 1].

Із цією метою Я. Ярема долучився до створення у таборі інституції, яка б проходила «об'єднуючу, культурно-будуючу працю» «посеред кількатисячної схвилюваної громади стрілецтва, роззброєного та засудженого на мимовільний спочинок далеко від рідного обездоленого краю», упроваджуючи у війську засади і системність «рідної школи», якої український народ не мав у такому обсязі на теренах заходу України, якого потребував і прагнув. Так постав у червні 1919 р. [4, с. 2] Культурно-просвітний кружок, який у підсумку «виконував своє завдання невсипуще й скільки сил було, бо мав весь час те добре на увазі, що питання Вільної України так довго ще вирішувати не, поки «воля України» не стане змістом одного, могутнього й непереможного, цілком свідомого хотіння мільонів» [14, с. 2]. Організація «керувала всією культурно-просвітньою працею в таборі Нім. Яблонного» з червня 1919 р. [5, с. 55]: засновувала навчальні, культурно-просвітницькі, виховні, господарські структури у таборі УГА, визначала ідеологічний вектор буття військової спільноти, загально координувала, формувала життєдіяльність інтернованих вояків Бригади, представляла перед чеським суспільством. Сотник Яким Ярема виконував у таборі функції другого голови Культурно-просвітнього кружка з початку 1920 р. після поручника Карла Коберського, про що зазначають хронографи С. Наріжний [5, с. 55] та Д. Микитюк [4, с. 2].

При цьому він був настільки занурений у роботу Культурно-просвітнього кружка, в організацію побуту, освіти і дозвілля військовиків, що інтенсивно спричинявся як до створення його внутрішніх культурно-освітніх спільнот, так і до практичної роботи в межах тієї чи іншої спільноти, до формування духовної політики, до змістового наповнення її освітніх, культурних і виховних, пресових компонентів.

Життєтворчість Івана Франка, як зможемо побачити з документальних і літературно-наукових джерел табірної життя в Німецькому Яблонному, постає тим незглибимим джерелом буттєвих сенсів, до якого стрілецтво УГА зверталось у різних своїх потребах. І маємо розуміти, що саме Яким Ярема суттєво долучився до формування вектора Франка у таборі. Як член і голова Пресової квартири, яка займається підготовкою таборових часописів «Голос табору» та «Український стрілець», і редактор одного з них, власне «Українського стрільця», має змогу актуалізувати тему Франка на сторінках преси.

Зокрема, Іван Франко як ім'я-символ і текст постає екзистенційною точкою опори українських військовиків у моментах геополітичних коливань зовнішнього світу, уваги до власної ідентичності, під час нагадувань для себе про власну вищу мету – виборювання соборної України, у час споминання важливих національних історичних і політичних дат.

Невипадково 03 січня 1920 р., у річницю проголошення злуки Галичини з Великою Україною, «устами Національної Ради в Станиславові» у газеті «Голос Табору» Франкове ім'я підсилює державницьке значення події – «се, про що мріяли найкращі сини України Шевченко, Драгоманов, Франко» [1, 1920, ч. 1, с. 2], а рядки з його поезії «Розвивайся ти, високий дубе...» із імперативною ідеєю територіальної цілісності та незалежності етнічних українських земель від східних і західних сусідів відкривають число, є програмою-лейтмотивом: «Встане слава Мати-Україна / Свобідна та вільна, / Від Кубана аж до Сяна річки / Одна нероздільна!» [1, 1920, ч. 1, с. 1]. Адже, окрім названої річниці, стрілецтво перейняте і справою політичного статусу Східної Галичини, яка перебувала під польським впливом, що його визначав міжнародний політичний арбітраж, і згадуванням відвороту бригад УГА від річки Збруч унаслідок перипетій польсько-української війни [10, 1920, ч. 2, с. 26], тож пророчі візії І. Франка і його маєстат підживлювали у таборитів модуси надії, віри і стійкості.

Візію майбутнього соборного чину вояків Української бригади, актуалізовану у річницю ЗУНР, ілюструє поезія І. Франка «Каменярі». Так Франковий текст слугує воякам мотивацією майбутньої героїки і поточної резилієнтності: «Не далекий вже час, коли наша бригада стане із зброєю в руці на рідній землі і побільшить ряди борців за волю Українського народу перенята словами поета:

Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод

Не спинить Вас! Зносить і труд і спрагу й голод,

Бо вам призначено сесю скалу розбити!» [1, 1919, ч. 4, с. 3].

Коли ж статус Східної Галичини уже було визначено остаточно, власне, її підпорядкування Другій Речі Посполитій, надруковані на шпальтах «Українського

стрільця» рядки «Січового маршу» І. Франка поставали нагадуванням стрілецькій спільноті від їхнього духовного батька про її генераційну визвольну місію разом зі збереженням віри у здійсненність «святого діла»: «Гей, Січ іде, / Красен мак цвіте! [...] В нашій хаті наша воля, / А всім зайдам зась!» [10, 1921, ч. 3, с. 10].

Ініціюючи започаткування у таборі низки освітніх проєктів, Я. Ярема вводить творчість Івана Франка до тематики навчальних курсів. І сам, наприклад, долучається до викладання. Як прелегент Стрілецького університету [5, с. 58], провів науково-популярні виклади на тему «Іван Франко» у часі між 15.05 і 03.06.1921 та з 15.05 по 3.06.1921 [10, 1921, ч. 11, с. 2]. Серед інших франкових тем Стрілецького університету у табірній пресі заакцентовано на лекції «Лис Микита» Франка з світляними образами», яку представляв четар Теслюк у часі з 12.11.–11.12.19120 [14, с.17]. У програмі лекторію «Курсів національного освідомлення, які відбувалися 1920 р., виклади про Франка були включені у навчальну програму Другого полку Бригади [1, 1920, ч. 2, с. 12]. А для таборової книгозбірні Просвітний кружок закупував, зокрема, чеські переклади Франкових творів [14, с. 23].

Постановка за виставою І. Франка «Учитель» вивершувала навчання стрільців на драматичних курсах, і так було здійснено три випускні прем'єри [1, 1920, ч. 1, с. 10]. Її потім грали й у стрілецькому театрі [14, с. 26]. Я. Ярема згадує про постановки п'єси І. Франка «Украдене щастя» заходами підстаршинського аматорського драматичного кружка, зазначаючи, наскільки важко було знайти в табірних умовах оригінальний текст твору, тому самотужки здійснювали переклад із чеського варіанта: «Франка «Украдене щастя» (якого текст треба було перекладати з чеської мови) кінчить діяльність кружка» [14, с. 26]. При цьому висловлює переконання про важливість розвитку театральної культури серед стрілецтва: «А все ж таки нашому стрілецтву був потрібен театр. [...] ще й на чужій землі [...] щоб був рівнозначником та заступником утраченого образу рідного краю і життя, звідки можна приймати вражіння і заживати відради [...] – привчаючись знімати ся гадкою у кращий світ людських ідей і змагань» [14, с. 25]. На сторінках «Українського стрільця» під редакторською опікою Я. Яреми вміщено повідомлення про успішні стрілецькі постановки «Учителя» І. Франка заходами драматичного аматорського гуртка «при робочій сотні в Пільзні» у червні 1921 р. [10, 1921, ч. 12, с. 18].

Особливою датою в меморіальному календарі стрілецтва в той час постає п'ята річниця відходу Івана Франка у вічність. Хоч у культурній практиці таборитів традиційними були щорічні концерти на пошану Тараса Шевченка, Франка, державних свят [4, с. 4], ця подія отримала особливе пошанування стрільців не лише в таборі Німецького Яблонного, а й у таборі військовополонених у Йосефові, про що було повідомлено в «Українському стрільці»: «5-літні роковини смерті Франка відсвяткував український табор в Йосефові театальною виставою «Невольник» дня 11. VI і святочним вечером дня 12. VI в салі «Чеської Старшинської Бесіди» [10, 1921, ч. 11, с. 2]. У числі від 15 травня 1921 р. опубліковано нагадування: «Увага! 28 ц.м. минає пять літ від дня смерті Івана Франка» [10, 1921, ч. 9, с. 3].

А 16 червня свято Франка відбулося у стрілецькій сотні в Пардубіцах зусиллями місцевої філії Просвітного кружка, на якому «при 105 учасниках чет. Калічак виголосив і пояснив «Прольог» до «Мойсея», хор. Кундя тримав виклад про життя й значіння Франка як Мойсея укр[аїнського] народу» [10, 1921, ч. 13–14, с. 2]. Так само у червні 1921 р. філія Просвітного кружка у м. Королівський Грац підготовляла «святочний обхід 5-літньої річниці смерти Івана Франка» [10, 1921, ч. 12, с. 17]. У м. Пільзно стрілецький аматорський гурток, заснований при робочій сотні в м. Пільзно, «вже 9.VI дає виставу комедії І. Франка «Учитель», а тепер відіграв її удруге дня 4.VI в Дубравці коло Пільзна» [10, 1921, ч. 12, с. 18].

На жаль, поки немає у розпорядженні тих матеріалів, які б дали змогу побачити в усій повноті партитури та змістове наповнення меморіального дискурсу стрілецької франкіани у таборах інтернованих. Щоправда, завдяки Якимові Яремі під криптонімом «Я.Я.» зафіксоване його свідчення про Франкове свято, яке відбулося у таборі військовополонених у Йосефові 12 червня 1921 р. під назвою «Один день у Йосефові» і було вміщено на шпальтах «Українського стрільця» [10, 1921, ч. 13–14, с. 2–3]. Однак у змістовому покажчику до часопису, вміщеному в цьому ж числі, назва уже така: «Франкове свято в Йосефові» [10, 1921, ч. 13–14, с. 40]. Уважаємо, що для зручності ідентифікації цього допису варто об'єднати ці назви як заголовки і підзаголовки і так бібліографувати у подальшому. Для стрілецтва концертні формати, на які запрошували цивільну публіку, – спосіб міжкультурної комунікації з чеським громадянством, спосіб відкрити український світ і розповісти про себе. У програмі можна виокремити такі «франкові» акценти: вступне слово четаря Голинського, «красномовне і патріотичне», «з якого віє набожна пошана для імені й духа Франка», яке відгукується стрілецтву: «Непохитна віра в краще майбутнє й ніжне відчуття сучасної національної трагедії спонукують слухача до певної призадуми». У другій частині концерту після виступів хору виголошено реферат четаря Дольницького про життя і творчість І. Франка, «зразкове» декламування четаря Лукіяновича поезії-поєми «Каменярі». Вечір був удалим, зворушливим: «Свято закінчують два гимни, чеський і український, які публіка вислухує стоячи. Було це щире, гарне й настройове свято – для Чехів знаменита лекція про окремішність укр[аїнської] культури» [10, 1921, ч. 13–14, с. 3].

31 травня 1921 р. вийшло окреме число «Українського стрільця», яке можемо потрактувати меморіально-Франковим, адже значна частина публікацій пов'язана з його іменем. Уже на першій сторінці поруч із графічним портретом І. Франка вміщено невідповідне нагадування не лише дат народження і смерті, а й місць приходу у світ і відходу, що він народився у Нагуєвичах Дрогобицького повіту, а помер 28 травня 1916 р. у Львові, на тій галицькій землі, що прагне відповідного державного визначення. Адже одразу вміщено рядки з Франкової громадянської поезії «Як би» (1897), яка суголосна поточному історичному моменту ствердженням великої міри страждання, котра припала на долю України, і політичного невір'я народу, який витратив багато життєвої сили в екзистенційних змаганнях: «Якби само великеє страждання / Могло тебе, Вкраїно, відкупити, – / Було

б твоє велике панування, Нікому б ти не мусила вступити [...] А кілько нас всю силу спрацювало, / Щоб жить, без дяки в каторзі чужій!» [10, 1921, ч. 10, с. 1].

Як редакторів видання Я. Яремі важливо було також помістити у числі такі поезії І. Франка під гаслом «Іван Франко до українського народу» [10, 1921, ч. 10, с. 6–7], які б скріплювати дух армії на політичному роздоріжжі і які від початку визвольного змагу стрілецтва з 1914 р. були його ідейним маяком. Це знову ж таки пролог із поеми «Великі роковини» зі ствердженням буттєвої нещищенності України («Ще не вмерла і не вмере»), яка, як зазначив редактор у примітці до твору 31 жовтня 1898 р., в день виголошення у львівським театрі, піднесла «настрій громади до найвищого патріотичного захоплення» і позначила «хвилю» «великого тріумфу Франкового генія» [10, 1921, ч. 10, с. 6]. А далі вибрано «Не пора», уривки з поеми «Мойсей», це наче голос самого Франка з тих часів, коли парамілітарна молодь тільки готувалася до збройного чину і тепер, уже в нових історичних умовах таборів, знову хоче спертися на завіти українського Мойсея-Франка. А це – «Лиш боротись – значить жить, / Vivere temento!», «Не ридать а здобувати, / Хоч синам, як не собі / Кращу долю в боротьбі», «В нашій хаті наша воля» [10, 1921, ч. 10, с. 7,10]. Поетична творчість І. Франка маркує і стрілецьку табірну шевченкіану, зокрема поезію «Вічний революціонер» було включено до програми святкових завершувальних шевченківських концертів для Бригади та цивільно-військової українсько-чеської публіки у березні 1920 р. до 59-річниці відходу Шевченка у засвіти [14, с. 35].

Літературна сільвета Івана Франка у представленні Якіма Яреми вивершує франкознавчий дискурс числа, є квінтесенцією тих духовних змістів, які стрілецька генерація пов'язувала з авторитетом Франка як провідника мілітарної молодіжї, духовного батька в нових геополітичних обставинах.

Дослідник свідомий того, що стрілецьтво пригнічене у зв'язку з несприятливими для української державності політичними подіями: і з розпуском уряду Петлюри, «розв'язанням» Тарнівської ради, а також завершенням роботи Всеукраїнської національної ради у Відні, адже як стрілець солідаризується з усіма, шукаючи виходу. Це спонукає мілітарну генерацію до висновків про необхідність створення «одноцільного політичного фронту» в обороні українського інтересу на міжнародній арені за зразком того, що творять стрільці в екзилі – «укр[аїнського] військового еміграційного фронту, що карно жде своєї хвилі» [10, 1921, ч. 9, с. 2]. Таборити розуміли, що в їхньому тогочасі вогняні бої точаться не в окопах, а у дипломатичних зустрічах на радах Ліги Націй, країн Антанти тощо, хід яких викликає занепокоєння і «вимагає від нас, тут в наших обставинах, гарту душі й повного зрозуміння, що без нашої власної сили й залізної воді справа користо для нас не вирішиться», і що саме табірний статус українських військових є тим аргументом, який свідчить про незгоду з кордонами Галичини у 1921 р. [10, 1921, ч. 9, с. 1–2].

Тому постає допис Я. Яреми у газеті «Український стрілець», присвячений Франкові, із початковою назвою, у якій було проставлено лише роки життя і смерті

[10, 1921, ч. 10, с. 2–3], які в наративі студії накладаються на роки і визвольного чину стрілецтва. У сучасному передруку праці син Я. Яреми – Степан до заголовку додав варіант назви «Іван Франко», що з'явився в покажчику змісту числа, до хронологічної першоназви та означив її як етюд до Франкової біографії [15, с. 247]. Справді, перед нами постає лапідарний, інформаційно насичений нарис життєтворчого феномену І. Франка, зреалізований у науково-популярній формі. Твір написано і для Франка у хвилину споминання його пам'яті, відповідно до галицької та січово-стрілецької традиції, і про Франка для стрілецтва, і про саме стрілецтво у моменті історичних випробувань, щоб громада черпала силу у прикладі «велетня Каменяра». Тут – і власна візія Франкового великого чину.

Уже у першому реченні сформульовано його історичне гуманітарне та національне значення як того, «хто пробиває народів прохід, який веде на шлях вселюдського поступу» і «кладе перші підвалини нашої національної духової культури» [15, с. 247]. Ідеться також і про місце Франка у такій традиції за допомогою хронології народжень: той, хто «народився на п'ять літ перед смертю Шевченка», підхоплює світильник духовний «пробудителя Кобзаря» [15, с. 247].

Кількома штрихами передано Франкове відчуття власної місії національного поводири, героя-борця, мудреця і провідника – як Каменяра і Мойсея – «як вистав великий Франко» і причини формування його «національно-радикального світогляду».

Досліднику важливо підкреслити рух Франка до здобування мудрості, світла науки і знання, його рух від життєвих низин до духовних вершин з урахуванням його соціального походження, але в контексті процесу здобування освіти і шляху до себе, – його наполегливість, адже «син галицького селянина» завершує навчання у гімназії Дрогобича, після складання матури (іспиту зрілості) 1875 р. «перейшов у Львів на університет». Так на прикладі Франкового життєпису Я. Ярема підкреслює важливість системної освіти для стрілецького кола і як основи національного виховання і в найширшому сенсі – як шляху особистості до себе самої, адже чимало зусиль скерував на створення у таборі навчальних структур різного освітнього рівня – від курсів грамотності для неписьменних до стрілецьких вищих навчальних курсів і навіть Стрілецького університету. Роки студій у Франка розвинули письменницький талант, а значний духовний ріст, сприйняття ідей Драгоманова врешті дали Франкові змогу побачити «дійсний невідрадний стан української громадської думки і культури» та «безпросвітність та заскорузлість української інтелігенції», що, врешті, сформувало намір, навіть «непереможне бажання» «двигнути рідний народ із цього оплаканого стану назадняцтва до вершин європейського поступу». Його духовне перетворення разом із сприйнятими ідеями Драгоманова власне й зінспірували в житті «переломову хвилину» 1976 р. Творчість відображає світоглядні зрушення І. Франка. При цьому Я. Ярема відзначає і негативний вплив на долю Франка дружби з М. Драгомановим, що вилилося низкою арештів та ув'язненнями «під закидом ширення соціалістичних ідей», застосовуючи емоційно марковану оцінку – «страшна

і незаслужена кара» та сухий математичний та екзистенційний облік тривання арештів («дев'ять місяців важкої тюрми», «три місяці», важка хвороба, голодування) [15, с. 247–248].

Водночас окреслює Франковий силует із 1877 р. до 1898 р., від першого арешту до річниці 25-літнього творчого ювілею з пуантами 1887 р. («коли Франко розійшовся провідними колами нашої народовецької інтелігенції, яка цуралась його як небезпечної людини, хоч до праці використовувала» та десятиліття з 1887 р. по 1897 р. (час роботи «в наймах» у польських редакціях [15, с. 248]) в архетипному концепті борця – і у життєвому, і у творчому проявах, при цьому поезію «Каменярі» прочитує як маркер оновленої буттєвої ідентичності митця. Концепт страждання увиразнює прочитання у Я. Яреми цього важкого Франкового періоду життєвої боротьби, живлене і підступністю оточення, і нещасливими випадками, у якому той постає як український self-made man, повний зросту і сили – в особистих, наукових і творчих здобутках, які «перекривають» в певному сенсі конфлікти і невигоди життя.

Переможним пуантом у життєвій траєкторії І. Франка Я. Ярема потрактовує 1898 р., коли відбувся ювілей його 25-літньої праці, що його святкувала уся Україна, а «українське громадянство покорилося велетневі духа, якого досі нехтувало й боялося» і з якого веде початок «найплодовитіший період в його житті» із книгами віршів «життєвої мудрості», прози, драматургії, наукових відкриттів і особливо «архитвором поемою «Мойсей» [15, с. 249], у якій заховано і Франковий профіль в архетипі мудреця та правителя. Із великим розумінням та співчуттям пише Я. Ярема про невблаганну хворобу, яка виснажувала Франка від 1907 р., віднявши руки «і затемнила його духа, доконала нарешті 28.V.1916» [15, с. 249].

Фінальний акорд етюда – «Український народ шануватиме його як другого після Шевченка свого великого провідника і поета» – акцентує на національно-державницькій непроминальності Франкового генія, а разом із першим його акордом – творить ідейне та художнє обрамлення усього наративу.

При цьому Я. Яремі вдалося передати силует Франка-людини, громадянина, митця, науковця який, повсякчас зазнаючи шаленого тиску життя, зумів вивершити як себе самого, так і український світ, у якому і для якого творив, людини свідомої власного чину, конструктивно налаштованої, людини віри і боротьби, любові та ідеї, на життєвий приклад якої стрілецьтво в новій для себе реальності знову може взоруватися, так само, як це було і у час юнацького доростання, коли Франко писав листи до галицької молодезі, і у час воєнної бурі, коли Франкова свічка життя догорала і він упав на полі бою як «перший стрілець» «перший жовнір першого ряду не з крісом – з молотом!» [16]. Так Я. Ярема відшукує у Франкові екзистенційну точку опори для всіх таборян, солідаризуючись із загальною стрілецькою рецепцією [7].

Як почувався сам сотник Ярема тоді, можемо здогадатися з рядків поезії Петра Карманського «За Збручем», присвяченій пам'яті його рідного брата, загиблого сотника Володимира Яреми, яку П. Карманський написав за його враженнями:

«Горять огні, і ясність б'ється з тьмою, [...] В обозі скрипка плаче [...] Оплакує гірке життя козаچه, Покинуте на вигнання бурлаче, Скалічене терном, наругою [...]» [2].

Теза про поему І. Франка «Мойсей» як архитвір, пуант-кредо «Каменярів» протягує нитки зв'язку до попереднього періоду життєтворчості Якіма Яреми, маркованого і особистими зустрічами із І. Франком, і впливом його маєстату на власне світоглядне формування та франкознавчі зацікавлення, про що частково ідеться у спогадах Я. Яреми «Мої зустрічі з Іваном Франком» [15, с. 250–252]. Ще з часів навчання у Перемиській гімназії разом із однолітками глибоко зворушувався його художнім словом, цікавився його діяльністю. У цей час саме «Каменярі» Франка, як визнає, генераційно вплинули на його юнацьку когорту, перетворившись на кредо і знак солідарності з Франком, добре ім'я якого обороняли перед «лукавими обличителями»: «Його «Каменярі», ламаючи скелю на шляху поступу та прокладаючи правді путі, засіяли на віки та різьбили наші душі й підносили нас на вершини найблагородніших мрій та прагнень, очаровували нас картиною свого надлюдського рівня (виділено у тексті. – І.Р.). Чим став для нас Франко, яке було наше ставлення до нього, про це найкраще свідчить такий, на погляд дрібний, факт. Коли одного разу на уроці польської мови вчитель висловився досить легковажним тоном про Франка як письменника, ми як стій усі як один учинили на знак протесту такий шум, що вчитель був змушений вийти з класу» [15, с. 250].

Цього періоду стосується найраніша франкознавча праця Я. Яреми, а саме – «Мойсей – поема Івана Франка. Критична студія. На стрічу ювілею сороклітньої праці Духа-Творця новочасної України», яка вийшла у Тернополі 1912 р. накладом автора до сорокаріччя творчості І. Франка [13]. Тоді молодий педагог Я. Ярема, який працював на Тернопільщині, виступав із франкознавчими доповідями на його місцевих ювілейних концертах, брав участь в організації приїзду І. Франка з ювілейними відчитами поеми «Мойсей» до Тернополя у 1913 р., де поета у залі Міщанського братства зустріли оваціями [13, с. 7]. А сама праця постала з імпульсу ушанувати знаменну дату Франкового творчого сорокаліття. Як Я. Ярема свідчить, тоді він «готував свою статтю про поему «Мойсей». Згодом вона вийшла окремим виданням «у формі брушури», один примірник якої «переборюючи великий страх у серці, вислав ювілярові з урочистою та щирою присвятою» [15, с. 252]. Прикметно, що І. Франко прихильно відзначив цю працю, у якій «совісно зайнялися розбором та поясненням моєї поеми» [11, с. XVI], про що також пише С. Ярема [12, с. 7, 36], як і те, що твір послужив актуальною і популярною лектурою «учеників та інтерпретації вчителів у деяких руських гімназіях» [11, с. III].

Можемо виснувати про змістовий зв'язок таборового етюда Я. Яреми зі студією про поему «Мойсей». Хоча вона є компаративною розвідкою про твір І. Франка та поему Ю. Словацького «Ангели», Я. Ярема потрактовує поему І. Франка винятковим твором у його спадщині з імперативами «віри поета у велике післанництво

свого народу» [13, с. 23] Саме тут прозвучало вперше у франкознавчих розмислах Я. Яреми про лінію переємності національного провідництва від Шевченка до Франка [13, с. 32], про виокремлення періоду боротьби у біографії Франка з пуантом «Каменярів» [13, с. 30], про Франковий екзистенційний саможертвний порив в ім'я народу і його поступу [13, с. 31], що поет «хоче залишилися при народі, з ним разом боротися і страждати» [13, с. 47].

Саме на її сторінках знайдемо розшифрування сенсів формули «архитвору», якою наділено поему у таборовому етюді, його унікальності як з естетичного боку, так із національного: «[...] «Мойсей» як поема стоїть самотньою в нашій літературі. Вона мусить здобути собі у ній своє першорядне місце. З огляду на глибоку вселюдську проблему, на тонкість у переведенні психологічної аналізи, з огляду на живість поетичного малювання годиться зачислити її до тих творів, на яких можуть вчитися покоління. «Мойсей» як лектура може мати чимале дидактичне та виховне значення. Твір надається до докладної аналізи та пізнання артистичних засобів поетичної творчості, а з ідейного боку можна його рівняти з найкращими творами всесвітньої літератури» [12, с. 52–53]. Саме тут уперше висловлено аргументоване переконання Я. Яреми, що поема «...являє собою найглибший твір в українській літературі по нинішній день» [13, с. 57] і маркує чи не всю країну-франкіану Я. Яреми.

Цей стрілецький етюд Я. Яреми постає ще одним способом, якщо висловлюватися відповідно до його спогадів, виявом «любові і пошани до великого Каменяра» [15, с. 251], способом побачити його крізь призму «Мойсея» ще раз так виразно, як це було «лицем до лица» у залі Міщанського братства.

Власне у рядках «Мойсея» ще 1912 р., до початку Великої війни, він відчитав велику мотивацію до розбудови мілітарних якостей українського народу, скупчення його усіх фізичних і духовних сил на шляху до визволення. Саме діалог Азазеля і Мойсея, у якому Мойсей зазнає складних душевних перипетій, що його підкреслює та інтерпретує Я. Ярема, актуалізує, власне, такі сенси, які творитимуть воєнний, *inter arma*, підтекст стрілецького етюда 1921 р., як і мотивацію та стратегію системної освітньої і виховної праці в середовищі українського війська, та й, зрештою, власну участь у війську від перших днів війни: «Образи, які відслонює Азазель Мойсеєві – се на ділі роздумування поета над тим, чи можливе воно, щоб його вбогий, серед грабіжних і сильних сусідів живучий народ діждався кращої долі. В уяві привиджуються йому криваві сцени будучого часу. Історія не знає милосердя або справедливості. Сильніший панує над слабшим. Народ без оружжя, без потягу до підбоїв мусить попасти в неволю сильнішого. Як же тут мріяти про політичну самостійність народу, який не має нічого, щоб оправдувало такі надії?». Попри все, Я. Ярема завершує роздуми оптимістично, опираючись на Франковий екзистенціаль надії: «Та дух поета лине з темряви злощасних думок до ясних променів сонця» [13, с. 47].

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Отже, стрілецька франкіана Якіма Яреми у таборах інтернованих УГА – явище систематичне, поява

якого керована послідовною світоглядною позицією патріота та військовика УГА, мілітарними стрілецькими цінностями. На її змістове формування суттєво вплинули геополітичні чинники та екзистенційний стан Української бригади УГА у Німецькому Яблонному, а саме потреба збереження життєвої та військової сили армії у момент політичних міжнародних переговорів з приводу української державності. Я. Ярема як учасник та голова Культурно-просвітнього кружка, голова Пресової кватири, редактор газети «Український стрілець», керівник та викладач освітньо-виховних таборових проєктів різних рівнів суттєво вплинув на формування вектора Франка у таборі. Про це свідчать його «Франкова» публікація «Один день в Йосефові – 12.VI.1921: Франкове свято в Йосефові» та документальний нарис «Україна в Таборі».

П'ята річниця смерті І. Франка посилила напрям меморіалізації у стрілецькій франкіані як загалом, так і у спадщині Я. Яреми. Його етюд «Іван Франко: 1916–1921» вивершує франкіану УГА у Німецького Яблонному, підсумовуючи парадигму тих ідейних настанов від Франка, які Я. Ярема потрактує духовно «поживними» для армії в поході, в очікуванні «своєї хвили». Так Франко в екзилі табору для стрілецтва залишається опорною буттєвою координатою, ім'я його сакралізується, а тексти з імперативами державницьких змагань символізуються та виконують мотиваційну функцію щодо резилієнтності війська «тут і тепер» та майбутніх подвигів. Життєтворчість І. Франка прочитано крізь призму особистісних архетипів борця, мудреця, правителя (Каменяр, Мойсей, велетень) з підкресленням тієї історичної ролі в національному і світовому масштабах, що її зреалізував Франко власним чином, піднявшись із «низин до вершин» людського духу за допомогою освіти, самоосвіти, дисципліни, стійкості в обороні власних особистих кордонів та світоглядних цінностей. Пуант-кредо із поеми-поезії «Каменярі» та концепт архитвору в оцінці поеми «Мойсей» І. Франка пов'язують етюд із попередньою франкознавчою працею Я. Яреми. Власне, ще 1912 р., ще до початку визвольних змагань стрілецтва 1914–1920 рр., у названих творах Франка Я. Ярема вбачав формули Франкового державницького оптимізму та мотивацію до нарощення мілітарних властивостей українського народу, стрілецької молоді.

У перспективі – збір та осмислення усієї стрілецької таборової франкіани УГА, а також осмислення усієї франкознавчої спадщини Якіма Яреми та загалом його інтелектуальної біографії в усій можливій повноті, як і доповнення існуючих напрацювань стрілецьким військовим і літературним вектором життєтворчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голос Табора /редагує С. Ріпецький, видає Просвітний Кружок. 1919–1920.
2. Карманський П. За Збручем. *Карманський П. Дорогами смутку і змагань: вибрані поезії*. Львів : Каменяр, 1990. С. 92.
3. Маланюк Є. Вступне слово... *Євген Маланюк. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи*. Львів : Світ, 2005. С. 255–257.

4. Микитюк Д. Вступ. Українська Галицька Армія в чехах. *Український стрілець. Орган Пресової Кватири Української Бригади в Чехії. Річники 1920–1921* / Упорядкував Ю. Гнатюк ; видав Д. Микитюк. Вінніпег– Канада, 1977. С. 1–6.
5. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с.
6. Павленко М.І. Перебування угруповань Української галицької армії на території Чехословаччини (1919–1923 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 113–124. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1999/2/10.pdf>
7. Роздольська І. Іван Франко і стрілецька «галицька молодіж» у життєвій комунікації. *Роздольська І. Літературний феномен Українських січових стрільців: функціонування та структура покоління* : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 312–340.
8. Саган І. Яким Ярема (1884–1964). *Саган І. Видатні постаті на карті Мостищини*. Мостиська, 1993. С. 24–27.
9. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження : у 3-х ч. Ч. 1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. Київ : Дослідницький центр історії української преси, 2000. 202 с.
10. Український стрілець: Орган українського стрілецтва на чужині. Видає Пресова Кватирка при Українській Бригаді в Німецькім Яблоннім. Чехія, Німецьке Яблонне, 1920–1921.
11. Франко І. Передмова. *Франко І. Мойсей. Поема. Друге виданє з передмовою*. Львів : Із загальної Друкарні, 1913. С. III–XVII.
12. Яким Ярема (1884–1964). Бібліографічний покажчик / упоряд. С. Ярема, Л. Ярошевська ; ред. Л. Ільницька. Львів : б.в., 1995. 48 с.
13. Ярема Я. Мойсей – поема Івана Франка. Критична студія. На стрічу ювілею сороклітньої праці Духа-Творця новочасної України. Тернопіль : Накладом автора, з друкарні подільської Йосифа Степка, 1912. 60 с.
14. Ярема Я. Україна в таборі: огляд культурно-просвітної діяльності від червня 1919р. до червня 1920 р. в таборі Української Бригади (Німецьке Яблонне. Чехословаччина). Німецьке Яблонне : Просвітний Кружок, 1920. 44 с.
15. Ярема Я. Франкознавчі студії / упоряд. С. Яреми ; наук. ред. І. Лучук. Львів, 2007. 288 с.
16. *Semper tiro. Шляхи*. Львів, 1916. С. 396–398.

REFERENCES

1. Golos Tabora, (1919–1910). Golos Tabora /redaguye S.Ripeckyj, vydaye Prosvitnyj Kruzok [Voice of the Camp] [in Ukrainian].
2. Karmanskyj, P. (1990). Za Zbruchem [According to Zbruch]. *Karmanskyj P. Dorogamy smutku i zmagani : vybrani poeziyi* [Karmansky P. On the Roads of Sorrow and Struggle: Selected Poems]. Lviv. P. 92 [in Ukrainian].
3. Malanyuk, Ye. (2005). Vstupne slovo...[Foreword...] *Yevgen Malanyuk. Povnennya: Poeziyi. Literaturoznavstvo. Publicystyka. Shhodennyky*. Lysty [Return: Poems. Literary criticism. Journalism. Diaries. Letters], 255–257. [in Ukrainian].

4. Mykytyuk, D. (1977). Vstup. Ukrayinska Galyczka Armiya v chexax [Introduction. Ukrainian Galician Army in the Czechs]. *Ukrayinskyj strilecz. Organ Presovoyi Kvatyry Ukrayinskoyi Brygady v Chexiyi. Richnyky 1920–1921* [Ukrainian Rifleman. Organ of the Press Office of the Ukrainian Brigade in the Czech Republic. Yearbooks 1920–1921]. Vinnipeg– Kanada, 1–6 [in Ukrainian].
5. Narizhnyj, S. (1942). Ukrayinska emigraciya: kulturna praca ukrayinskoyi emigraciyi mizh dvoma svitovymy vijnamy. Ch. 1. [Ukrainian emigration: cultural work of Ukrainian emigration between the two world wars. Part 1.]. Praga. 372 p. [in Ukrainian].
6. Pavlenko, M.I. (1999). Perebuvannya ugrupovan Ukrayinskoyi galyczkoyi armiyi na terytoriyi Chexoslovachchyny (1919–1923 rr.) [The stay of the Ukrainian Galician Army groups on the territory of Czechoslovakia (1919–1923)]. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 113–124. Retrieved from: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1999/2/10.pdf> [in Ukrainian].
7. Rozdolska, I. (2020). Ivan Franko i strileczka «galyczka molodizh» u zhyttyevij komunikaciyi [Ivan Franko and the Riflemen «Galician Youth» in Everyday Communication]. *Literaturnyj fenomen Ukrayinskyx Sichovyx Strliciv: funkcionuvannya ta struktura pokolinnya : monografiya [The Literary Phenomenon of the Ukrainian Sich Riflemen: Functioning and Generation Structure: Monograph]*, 312–340 [in Ukrainian].
8. Sagan, I. (1993). Yaky`m Yarema (1884–1964) [Yakym Yarema (1884–1964)]. *Vydatni postati na karti Mostyshchyny* [Prominent figures on the map of Mostyshchyna]. Mostyska. P. 24–27 [in Ukrainian].
9. Sydorenko, N.M. (2000). Nacionalno-duxovne samostverdzhennya: U 3 ch. Ch. 1. Ukrayinska taborova periodyka chasiv Pershoyi svitovoyi vijny [National and spiritual self-affirmation: In 3 parts. Part 1. Ukrainian camp periodicals of the First World War]. Kyiv. 202 p [in Ukrainian].
10. Ukrayinskyj strilecz, (1920–1921). Ukrayinskyj strilecz: Organ ukrayinskogo strilecztva na chuzhyni. Vydaye Presova Kvatyra pry Ukrayinskij Brygadi v Nimeczkim Yablonnim [Ukrainian Rifleman: The organ of Ukrainian riflemen abroad. Published by the Press Office of the Ukrainian Brigade in German Yablonny]. Chexyya, Nimeczke Yablonne. [in Ukrainian].
11. Franko, I. (1913). Peredmova [Foreword]. *Franko I. Mojsej. Poema. Druge vydanye z peredmovoyu [Franko I. Moses. Poem. Second edition with foreword]*. Lviv. P. III–XVII [in Ukrainian].
12. Yarema, Ya. (1995). Bibliografichnyj pokazhchyk [Bibliographic index]. Lviv. 48 p [in Ukrainian].
13. Yarema, Ya. (1912). Mojsej – poema Ivana Franka. Kry`ty`chna studiya. Na strichu yuvyleyu soroklyitnoyi praci Duxa-Tvorcyia novochasnoyi Ukrayiny [Moses – a poem by Ivan Franko. A critical study. On the occasion of the fortieth anniversary of the work of the Spirit-Creator of modern Ukraine]. Ternopil. 60 p. [in Ukrainian].
14. Yarema, Ya. (1920). Ukrayina v tabori: oglyad kulturno-prosvitnoyi diyalnosti vid chervnya 1919r. do chervnya 1920 r. v tabori Ukrayinskoyi Brygady (Nimeczke

Yablonne. Chexoslovachchy`na) [Ukraine in the camp: a review of cultural and educational activities from June 1919 to June 1920 in the Ukrainian Brigade camp (German Jablonne. Czechoslovakia)]. Nimeczke Yablonne. 44 p. [in Ukrainian].

15. Yarema, Ya. (2007). Frankoznavchi studiyi [Ivan Frankos Studies] Lviv. 288 p. [in Ukrainian].

16. Semper tiro, (1916). Semper tiro. *Shlyaxy* [Paths]. Lviv. P. 396–398. [in Ukrainian].

Стаття поширюється
на умовах ліцензії відкритого
доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 15.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.04.2026